

Սուսաննա Գրիգորյան

**ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ
ԲԺՇԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ**

ԵՐԵՎԱՆ

2015

ՀՏԴ 001:61
ԳՄԴ 72+5
Տ 885 Գ.

Գրիգորյան Ս.
Տ 885 Գ. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ ԲԺՇԿԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ/ Ս. Գրիգորյան.- Եր.:
Տիգրան Մեծ, 2015. - 36 էջ:

Գրիգոր Տաթևացին ապրել և ստեղծագործել է 14-15-րդ դարերում: Նրա մահվանից անցել է ուղիղ վեց հարյուր տարի, սակայն այսօր ովքեր որևէ առիթով առնչվում են Հայ եկեղեցու մեծագույն սրբին զարմանում և հիանում են նրա խորագիտությամբ, հայրենասիրությամբ, և հատկապես նրա հարցադրումների բազմազանությամբ:

ՀՏԴ 001:61
ԳՄԴ 72+5

ISBN 978-99941-0-667-7

© Գրիգորյան Սուսաննա, 2015

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Շուրջ յոթանասուն տարի առաջ՝ 1946 թվականին, հրատարակվել է չափազանց ուշագրավ մի աշխատություն. «Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, часть вторая, Ереван 1946», որտեղ անդրադարձ կա նաև Գրիգոր Տաթևացու բժշկագիտական հայացքներին: Մի քանի էջում գիտական պատշաճ մակարդակով հեղինակը ներկայացնում է Գրիգոր Տաթևացու գրական ժառանգության մեջ տեղ գտած բժշկագիտական հայացքները, և միայն զարմանալ կարելի է, որ մինչև այժմ այդ թեմայով չի գրվել մասնագիտական մենագրություն:

Մեր կողմից Գրիգոր Տաթևացու միայն «Գիրք հարցմանց»-ից առանձնացված բժշկագիտական հարցադրումները և վերլուծությունները գերազանցում են մի քանի տասնյակ էջերը, այսինքն՝ Տաթևացու գրական ժառանգության մեջ տեղ գտած մնացած բժշկագիտական հարցադրումները ի մի բերելու, այլ միջնադարյան հեղինակների հետ համեմատելու դեպքում հաստատապես կարելի է խոսել Գրիգոր Տաթևացու համակարգված բժշկագիտական հայացքների մասին: Ասենք ավելին. մենք գործ ունենք սովորում մնացած հետաքրքիր մի բժշկապետի հետ, որի հարցադրումներից շատերի պատասխանը հաս-

տատվում է ժամանակակից բժշկության տվյալներով: Իսկ արդյո՞ք բժշկապետի. կարծում ենք, այո՛, քանի որ հարցերի այսքան բազմազանություն, այսքան ստվարածավալ վերլուծություններ մեկ այլ միջնադարյան հեղինակ չունի:

Բժշկության մեջ բավականաչափ առաջացած լինելը հաստատում են նաև նրա աշխատությունների գլուխների և այսպես կոչված «պրակների» (այսինքն՝ բաժինների, ենթաբաժինների) վերնագրերը.

Զի՞նչ է հիւանդութիւն:

Հիւանդութիւն և բժշկութիւն:

Վասն է՞ր երիկամունքն ճարպով պատեալ է, և սիրտն և լեարդն ոչ:

Վասն Ստամոքսին:

Վասն Խուխին Հարցումն:

Վասն է՞ր մի ջուրն ի բերանն քաղցր լինի, և յաչքն աղի. յունչն հոտեալ. և յականջն դառն:

Վասն է՞ր մարդոյն աջ կողմն ուժով է քան զձախն:

Քանի՞ են զօդուածք և ոսկերք մարդոյն:

Վասն ջլաց և ոսկերաց:

Վասն գունոց մարդկան Հարցումն: Վասն է՞ր թաթարին մորուս ո՞չ բուսանի:

Հետաքրքիր են մարմնակազմության վերաբերյալ հարցադրումները և մասնավորապես՝ «Վասն պատկերացուցութեան հարցումն» գլու-

խը ևս. մի կողմից հեղինակը, ըստ նախնի փիլիսոփաների ուշադրություն է դարձնում մարմնակազմության և խառնվածքի կապին, սակայն մյուս կողմից՝ հանդես բերում լայնախոհություն և զգուշացնում, որ դրանք հարկ չկա ընդունել իբրև բացարձակ ճշմարտություն, սակայն այնուամենայնիվ, խորհուրդ տալիս հաշվի առնել, որ բնությունը ինչ-որ բան հուշում է այդտեղ. «...այնպիսի նշանք ո՛չ դնեն հարկ ի մարդն. այլ ցուցանեն զծկտումն բնութեանն ի յայնպիսի իրս» (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պօլիս, 1729 թ., էջ 246. այսուհետև՝ Գիրք հարցմանց): Կա նաև այն հանգամանքը, որ մարդը բանականությամբ կարող է կրթել իր խառնվածքը. «զի բանականութեամբ կարեն սանծիլ սոքա, յորժամ կամեսցին...., պահօք և աղօթիւք և կրթութեամբ մարմնոյ սանծել յինքեան զայսպիսիս նշանաց գործ», ուստի՝ «...ո՛չ է պարտ ենթադատել զմարդ վատն այսպիսի նշանաց երևման» (Նույն տեղը): Եվ այս իմաստով այս հատվածում Պլատոնին հղելը դառնում է ընդամենը վերոնշյալ նախազգուշացման հաստատում. «Դարձեալ՝ ասէ պղատոն, եթէ մարդն որ ունի զնմանութիւն անասնոց ինչ՝ հետևի և բարուց նոցին» (Նույն տեղը)՝ վկայելով, որ Տաթևացին ցանկացած ոլորտում քաջածանոթ է եղել հայ և օտարագի հեղինակներին:

Ըստ իմաստային դաշտերի առանձնացված տերմինները և հասկացությունները բաժանվել են երեք խմբի.

1. **հիվանդություններ, բժշկություն, բուժում** (օգտագործված հասկացություններ. բժիշկք, հեքիմն, հիւանդատունն, բուժելի, անբուժն, օգտել ցաւին, առողջութիւն, ողջութիւնն, երկարակեացք, կարճակեաց, հիւանդանալ, հիւանդութիւնն, ծանր հիւանդութիւն, ախտ, մարմնոյ ապականութիւնն, ժահահոտ և խառնակ օդն, ստահակութիւն օդոց, չար կերակուրն, վատ կերակուրն, գիշերոյ կերակուրն, աչքի ցաւ, կոյր, կուրանալ, այսահարութիւնն. գլխացաւ, խոց ծածկեալ, հիւանդութիւն ստամոքաց, փտեալ ատամն, օգտել ցաւին, զփողսն բռնել, բօղմայ, երքունոտն. սնքնոտն, ցաւած ծնող - ցաւածին որդի (ժառանգական հիվանդության դեպքում), փահրիզ առնել, պահք, մանր-մանր ծասկել, ողողել, կղկղել, առնել զդեղս հիւանդաց, սպեղանիք և դեղք բժշկականք, մլիհամ, ծաղիկս խոտոյ, յարմատս, տերևս, պտուղս, զօշնարին ջուրն, զկաթն խոզին, զաղբ շանն, զջուր շուշանին).

2. **հոգեվիճակ, խառնվածք** (օգտագործված հասկացություններ. խառնուածք, հպարտութիւն, նախանձ, որկորստութիւն, բղջախոհութիւն, բարկութիւն, ծուլութիւն և ազահութիւն,

զուարթ, բարկացող, արի, երկչոտ, աներկչոտ, խորամանկ, անոթխած, աղուեսաբարոյ*, գիճասէր, պարկեշտ)։

3. **մարմնակազմություն, կազմախոսություն** (օգտագործված հասկացություններ. **ներքին գլխաւոր անդամք**. սիրտն, ուղեղն, լեարդն, թոքն, փայծեղն, երիկամունքն, լեղին. այլ ներքին անդամներ՝ արգանդ, զօդուածք, ոսկերք, ջիւք, գլխաւոր ջիւքն, ստամոքս (քարշողական, ունակական, հալողական, վտարական - ստամոքսի հատկություններ), քալասիկէ* (յարդի վերին երակը)։

արտաքին անդամք. դրունք՝ աչք, ականջք, պինչք, բերանն. պորտն, ստինք, ջրիեղն. արտաքնոց*։

այլ արտաքին անդամներ՝ գլուխն, ծոր-ծորակ, խոչափողն, պորտն, փոր, մորթ, միս, արիւն, զգայարանք, երակք, մազն։

հիւթք, արիւնն, պալղամն, սեաւ և խարտեաշ մաղձն, լեղի, խուխ։

արիւնածուծ լինիլ, սրտին ջերմութիւն և չորութիւն, բարեխառնել, բեղմնաւորիլ, յղացումն, դաշտան, որակ ծնողացն)։

---

* Սրանցից **արտաքնոց** բառը գրաբարոյան սկզբնաղբյուրները վկայում են «ուտաց ճամփա» (զուգարան) իմաստով. Տաթևացին գործածում է «դրունք» կոչվող շարքում՝ «հետանցք» իմաստով. «աղուեսաբարոյ»-ն իր

նորաբանություններից է. բառարաններում վկայված չեն նաև «քալասիկե»-ն և «սնքնոտն»-ը (որքին):

Ընդհանուր տեսական հարցեր

Ընդհանուր առմամբ Տաթևացին կարծում է, որ հիվանդությունը առողջության պակասն է, ինչպես խավարը՝ լույսի, մահը՝ կյանքի. **«...բարին ունակութիւն է, և չարն պակասութիւն նորին. որպէս խաւարն լուսոյ, և հիվանդութիւնն առողջութեան, և մահ կենաց»** (Գիրք հարցմանց, էջ 16): Եվ ընդհանրապես, կարելի է ասել, որ հեղինակի բժշկագիտական հայացքները նրա փիլիսոփայական հայացքների շարունակությունն են. **«Կեանք մարդկան ոչ այլ ինչ է, քան թէ ընթանալ ի մահ»**, - գրում է նա (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Չմեռան հատոր, Կ. Պօլիս, 1740 թ., այսուհետև՝ Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 328): Այս պարագայում հիվանդի գործը, բնականաբար, պետք է դառնա պակասությունը լրացնելը:

Ըստ Տաթևացու՝ երկարակեցության և առողջ ապրելու գրավականը չափավոր ուտելն ու մսեղեն քիչ օգտագործելն է. հիվանդությունը, ըստ նրա, մեծապես կապված է ուտելու հետ, հետևաբար, առողջությունը կապված է պահեցողության հետ. ի սկզբանե մարդիկ՝ «ոչ միս կերին և ոչ գինի արբին, այլ միայն պտուղ և

երկարակեացք եղեն յոյժ, բայց յետոյ յորժամ աւելի կերին հաց, միս և գինի, կարճակեաց եղեն, որ դեռևս պակասի յաւելի ուտելոյ... **հիւանդութիւն մարդոյն յուտելոյն է...** ապա ուրեմն **առողջութիւն մարդոյն ի պահոց լինի»** և առավել, քան պատերազմի սուրը ավելի շատ մահացոյթուն են բերում գիշերը ուտելու արդյունքում առաջ եկած հիվանդութիւնները. «գիշերոյ կերակուրն առաւել սպանէ՝ քան զսուր պատերազմի» (Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 130):

Նրա ակնարկից պարզ է դառնում, որ ոչխարը մեր նախնիները պահել են հագուստի համար բուրդ ստանալու և ոչ թե ուտելու համար. ուտելու համար օգտագործվել է խոշոր եղջերավորների միսը. («Այլ այժմ վասն զգեստուց պահենք զոչխարս. և **վասն կերակրոյ զեզինս**. և վասն բեռին զէշս. և վասն բառնալոյ զմեզ զծիս. և վասն զթշնամիս հալածելոյ զշունս. և վասն զթռչունս ըմբռնելոյ զբազէս. և զայլսն նմանապէս» (Գիրք հարցմանց, էջ 217):

Մարդը որքան զլանում է պահպանել իր առողջութիւնը, այնքան մոտենում է հիվանդութեանը, իսկ ողջութեան իսպառ բացակայութիւնը վերածվում է իր հակոտնյային, այսինքն՝ չկա կյանք, չկա նաև հիվանդութիւն. «Եւ ծանիր զայս, զի որքան նըւագի ողջութիւնն՝ առաւելու **հիւանդութիւնն**. և որչափ նըւագի մարմին՝ առաւելու ապականութիւն. այլ յամենկին

նըլազիլ ողջութեան՝ և **հիւանդութիւնն** կորնչի» (Գիրք քարոզութեան, Ձմեռան, էջ 22):

Բազում, բազմաթիվ հիվանդությունների մասին վկայում են հենց բազմապիսի բժշկական միջոցների գոյությունը՝ դեղերը, սպեղանիները, դեղաբույսերը, դրանց արմատները, պտուղները. «Եւ որպէս անչափ են սպեղանիք և դեղք բժշկականք մարմնոյ ի բազում և զանազան ծաղիկս խոտոյ և յարմատս, ի տերևս ի պտուղս. և յայլսն. զի սոքա յայտնեն զբազմութիւն **հիւանդութեանց** մարմնոյ» (Գիրք հարցմանց, էջ 531):

Ակնհայտորեն Տաթևացու հարցադրումները և վերլուծությունները առաջ են բերում մի հիմնական թեմա, որի շուրջը պտտվում են նրա խորհրդածությունները. նրա հարցադրումների նպատակը մարդու կատարելությունն է (և ոչ միայն այս ոլորտում), ուստի կանխատեսելի է նաև նրա կարծիքը ապագայի մարդու վերաբերյալ: Ինչպիսին պետք է լինի ապագայի մարդը հարցին, քրիստոնյա վարդապետի պատասխանը, որ աստավածաշնչյան չափանիշներով պետք է լիներ՝ սպասելի էր: Սակայն անսպասելի է Տաթևացու համադրումը. ապագայի մարդը զերծ է բոլոր արատներից՝ հոգևոր, թե մարմնավոր: Նա առողջ է լինելու, ինչպես նահապետ Մովսեսը, որի ծերության օրերում ատամն անգամ չչարժվեց. գեղեցիկ,

ինչպես Աբիսողոմը, սրընթաց, ինչպես Ասայելը, ուժեղ ինչպես Սամսոնը, երկարակյաց ինչպես Մաթուսաղան, հարուստ ինչպես Սողոմոնը, հարգարժան ինչպես Յովսեփը, սիրված ինչպես Յովնաթանը, ազատ ինչպես Օգոստոսը. հատվածը բերում ենք ամբողջությամբ. «Քանզի՝ ունիցի մարմինն **Զգեղեցկութիւն. Զարագութիւն. Զուժգնութիւն. Զազատութիւն. Զկամաւորութիւն. Զառողջութիւն. և Զանմահութիւն:** Իսկ հոգին՝ **Զիմաստութիւն. Զսիրելութիւն. Զմիաբանութիւն. Զիշխանութիւն. Զպատիւ. Զանհոգութիւն. և Զուրախութիւն:** Եւ թէպէտ գերազանցեալ են այսոքիկ փառք քան որք այժմ ունին յերկրի. այլ սակայն օրինակաւ սակաւ ինչ բացայայտութիւն առցուք: Գաճոյ լինէր քեզ թէ լինէիր **գեղեցիկ** որպէս **զաբիսողոմ**. որում ո՛չ գոյր արատ ի մարմնի: Կամ թէ **արագ** որպէս **ասայէլ** որ հասներ այժեման: Կամ լինէիր **ուժեղ** որպէս **սամփսոն**. որ զհազար այր ծնօտիւ իշոյն եսպան: Կամ լինէիր **ազատ** որպէս **զօգոստոս**. որում բոլոր աշխարհ ծառայեաց: Եւ թէ լինէիր կամօք **փարթամ** որպէս **սողոմոն**. որում ո՛չ անխայեաց զոր ինչ ցանկացաւ ի սրտի: Կամ **առողջ** որպէս **զմովսէս**. որում ո՛չ վատեցին աչքն և ո՛չ շարժեցաւ ատամն: Կամ **երկայնակեաց** որպէս **զմաթուսաղայ**. որ մերձ ի ու անն ժամանեաց: Այլ թէ ի սոցանէ մի մի ուրուք տուեալ լինէր, փոխանակ թագաւորութեան համարէր. իսկ թէ սոքօք ամենեքումբք վայելեսցէ, գերագոյն բոլոր

աշխարհի լինելը: Դարձեալ և այսօր, թէ լինելի իմաստուն որպէս զսողունն. որում ո՛չ գտաւ հանգոյն նման ՚ի վերայ երկրի: Կամ սիրելութիւն որպէս դաւթի և յովնաթանու. զոր սիրեաց որպէս զհոգի իւր: Կամ միաբանութիւն որպէս առաքելոցն. որոց էր սիրտ և անձն մի: Կամ ունելի իշխանութիւն որպէս աղէքսանդրու. որ զասիա զերոպիա և զլիբիա ընդ իշխանութեամբ էարկ: Կամ լինելի **պատւեալ** որպէս **գյովսէփ**. որում երկրպագին եգիպտացիքն որպէս աստուծոյ: Կամ լինելի **անհոգ** որպէս **Ենովք և Եղիա** որ այնպէս անհո՛գ են, որք ոչ ի մահու և ո՛չ յայլ ինչ պատահմանէ երկնչին: **Կամ լինելի այնպէս ուրախ որպէս զայն որ ի կախաղան ատեալ լինի՝ և յանկարծակի ի ճանապարհին թագաւորութիւն ընկալեալ լինի:** Որպէս զսաւուղայ ասեն՝ **էշ կորուսեալ և թագաւորութիւն գտեալ:**

Ա՛րդ՝ սոքա ամենայնքին մասնաւոր և փոփոխական են և հակառակաւ. զի՞նչ իմանաս զանտի երանութիւնն. որ բոլորովինք է, և անփոփոխ, և առանց հակառակի յաւիտենական» (Գիրք հարցմանց, էջ **761- 762**):

1. Հիվանդություններ, բժշկություն, բուժում

Տաթևացին հիվանդությունների չորս պատճառ է նշում. առաջին պատճառը բնականն է, որ առաջ է գալիս անհրաժեշտ պետքերի պակասության կամ աղտոտված օդի պատ-

ճառով. «Եւ լինի հիւանդութիւն ի չորից իմն
պատճառաց: Նախ՝ յանպատրաստութենէ կամ ի
պակասութենէ հարկաւոր պիտոյից. կամ
յարտաքին ստահակութենէ օդոց» (Գիրք
հարցմանց, էջ 665): Այս դեպքում նա խորհուրդ է
տալիս բուժվել դեղամիջոցներով. «Արդ՝ եթէ
ըստ բնականին է հիւանդութիւնն, պարտ է
բժշկական դեղով առողջանալ» (նույն տեղը):
Մյուս երեք տիպի հիվանդությունների
(«Երկրորդ, որ անգեղջ են ի մեղս՝ տայ աստուած
զհիւանդութիւն ի խրատ ուղղութեան: Երրորդ
հիւանդութիւն է ընտրելոց, զի փորձ երևեսցին ի
յամօթ չարին. որպէս յոբայն: Չորրորդ նախախնա-
մութեամբ. զի մի՛ հպարտասցին. որպէս խեթն
առաքելոյն պօղոսի: Եւ զի մի՛ մարդիկ թիրեսցին
արտաքոյ բնութեանս լեալ» (նույն տեղը)
բուժումը, այպես ասած, հիվանդի ձեռքում է՝
հանցանքը վերացնել, արդարության գալ,
ինքնակարգավորվել, այստեղ բժշկական
դեղերը անելիք չունեն. «Իսկ թէ յայլ երիցն է,
նայիլ պարտ է առ ինքն թէ ո՞ր յանցանք առաւել
զօրացեալ է յինքն, զայն պակասեցուցանել. և
ո՞ր արդարութիւն նուազեալ է՝ զայն ուղղել.
յայնժամ լինի բժշկութիւն հոգւոյ և մարմնոյ
յաստուծոյ և ո՛չ ի դեղոց» (նույն տեղը):

**Իսկ ընդհանրապես հիվանդությունը նա դի-
տարկում է որպէս միջանկյալ վիճակ կյանքի և
մահվան միջև.** «Դարձեալ՝ վասն հիվանդութեան

գիտելի է, զի է ի մէջ մահու և կենաց» (նույն տեղը):

Նա հորդորում է հիվանդին ժամանակին դիմել բժշկի. «...զի որ ծանր յիւանդութիւն ունի, պարտ է շուտով երթալ առ բժիշկն և ցուցանել նմա, զի յետ մահուն բժիշկն ոչ կարէ օգնել» (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Պօլիս, 1741 թ., էջ 320 (այսուհետև՝ Գիրք քարոզութեան, Ամառան): Զիվանդը ամենամոտն է իր հիվանդությանը, այնպես, ինչպես մանուկը՝ մանկությանը, կամ ալևորը՝ ծերությանը. «Յորժամ հիւանդանաս՝ մերձ ես դու հիւանդութեան քոյ. և յորժամ մանուկ լինիս՝ մերձ ես մանկութեանն. ի յալևորութեանն՝ ծերութեանն ես մերձ» (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Չմեռան, Կ. Պօլիս, 1740 թ., էջ 37 (այսուհետև՝ Գիրք քարոզութեան, Չմեռան): Նա զգուշացնում է, որ աստիճանաբար առողջութեան նվազելու հետ, ծանրանում է հիվանդությունը. «Ձի ի նըւազիլ ողջութեան՝ հիւանդութիւնն երկի. և ի նըւազիլ մարմնոյ՝ ապականութիւնն պատահի» (Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 22):

Այսօր քաղաքակիրթ մարդկանց համար, թե որքան է կարևորվում շրջակա միջավայրի մաքրությունը, հայտնի է բոլորիս, սակայն, զարմանալի է, որ դա կարևորվել է նաև 14-15 դդ. նույնպես. Տաթևացին հիվանդությունների

առաջացման պատճառ է նշում ոչ միայն ուտելիքը, այլև աղտոտված օդը. «Բժիշկք ասեն, թե ժահահոտ և խառնակ օդն վնասակար է ավելի. քան զչար կերակուրն. զի վատ կերակուրն ի փորն գնայ, բայց ի սիրտն ոչ հասանի: Իսկ դառն հոտն ի սիրտն գնայ և առաւել վնասէ զմարդ» (Գիրք քարոզութեան, Անառան, էջ 514):

Մեկ անգամ չէ, որ Տաթևացին կարևորում է գիտակ բժշկի դերակատարությունը և զուգահեռ անցկացնում վատ քահանայի ու տգետ բժշկի միջև: Իմաստուն բժիշկը նախ հիվանդության պատճառն է բուժում. «Իմաստուն բժիշկն զպատճառ հիւանդութեան նախ հանէ դեղօք և ապա յետոյ սպեղանօք բժշկէ» (Գիրք քարոզութեան, Անառան, էջ 145): Հավատարիմ բժիշկը նախ ինքն է ճաշակում դեղը. «Որպէս բժիշկք յորժամ հիւանդաց դեղ տան, նախ ինքեանք զճաշակն առնուն զի հաւատարիմ լիցի» (Գիրք հարցմանց, էջ 316): Խելացի բժիշկը դեղը շուտափույթ կամ խիստ ուշացած չի տալիս. «...եթէ զոր օրինակ բժիշկք՝ ո՛չ ի սկիզբն ցաւոց և ո՛չ ամենևին անագան տան զդեղ հիւանդին. զի անօգուտ է և վնասիչ. այլ ի դիպօղ ժամու յորում առողջացի» (Գիրք հարցմանց, էջ 467). «Թէ որ ունի ի գլուխն ցաւ և դեղն ի վերայ ոտիցն դնէ, յիմար է այնպիսին, զի ուր ցաւն է, պարտ է անդ դնել զդեղն», - գրում է

նա ոչ խելացի բուժման վերաբերյալ (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 191): Հոգատար բժիշկը ոչ միայն բուժում, այլև հետամուտ է լինում հիվանդի հետագա վիճակին. «Դարձեալ՝ որպէս բժիշկք դեղ տան հիւանդաց՝ և ի միւս օրն դարձեալ հարցանեն» (Գիրք հարցմանց, էջ 680):

Հիմար քահանային նմանեցնում է երակահատ բժշկի, որ արյուն բաց թողնելու հետ կտրում է նաև հիվանդի ջիւղը և բազում վնասներ պատճառում (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 320):

Հիվանդություններից խոսում է խոցի, կոկորդացավի, աչքացավի, կեղի, ատամնացավի մասին, որոնցից յուրաքանչյուրի պատասխանը դեղն է. «Դեղն պատասխան է հիւանդութեան» (Գիրք քարոզութեան, Ձմեռան, էջ 15): Կան նաև անբուժելի հիվանդություններ, ինչպիսիք են ըստ նրա երբունոտներ, սնքնոտներ:

«խոց ծածկեալ ոչ բժշկի, այլ յորժամ ցուցանենք, դեղ դնէ հեքիմն և ողջանայ» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 309):

«Եւ որպէս մլիհամ և դեղ զխոցն բժշկէ, նոյնպէս խոստովանութիւն բառնայ զմեղս և զհոգին բժշկէ» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 309):

«...զվտեալ ատամն հանեն զի մի այլքն ապականեսցեն» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 310):

«Սակաւ - սակաւ փոշին ընկեցեալ **յաջս**` կուրացուցանէ» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 563):

«Բայց ի՞նչ է դեղ այնմ, որ յանկարծակի բռնէ **զփողսն** (խոսքը «բօղմայ») հիվանդության մասին է): Ասեմ բժիշկք, թէ երակ առնուն ի ծործորակէ զգուշութեամբ, որ բազում արիւն ելանէ և ապա առնու զօշնարին ջուրն ի բերանն և ողողէ:

Դարծեալ ասեմ բժիշկք, թէ ոք առնու զկաթն խոզին և զաղբ շանն և զջուր շուշանին և կղկղէ, յոյժ օգտէ ցաւին, որ բռնէ **զփողսն**» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 264):

«Վեցերորդ` **երբունտն. սնրնտն. անբուժն է**» (Գիրք հարցմանց, էջ 371), այսինքն` ծանր կեղ` որքին հիվանդությունը:

Աննկատ չեն նաև հօգուտ համալիր բուժման արվող հարցադրումները, մասնավորապես պետք է իմանալ ցավի զգացողությունը գլխից է գալիս. «Ցաւք և կսկիծ մարմնոյն ի գլուխն վերաբերի» (Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 196): Ստամոքսի ցավի դեպքում խորհուրդ է տալիս դիմել ծոնապահության. «...վասն հիւանդութեան ստամոքաց ոչ կարէ ուտել, փահրիզ առնէ, զի մի վասն յաճախ ուտելոյն առաւելասցի հիւանդութիւն» (Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 126), և ընդհանրապես խորհուրդ է տալիս ուտել «մանր-մանր ծասկելոյլ և գոհութեամբ և մի՛ գազանապէս մեծամեծս կլանել» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 348):

Աչքացավի դեպքում խորհուրդ է տալիս սև շոր կապել. «Ասեն իմաստունք, թե սեաւ գոյնն զտեսութիւն աչացն ժողովէ և զօրացուցանէ. վասն այն յորժամ աչքն ցաւի, սև շոր կապեն ի վերայ» (Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 382):

Ակնարկում է օձի թույնի բուժական հատկությունների մասին. «Այլ թեպէտ արքայիկ օձին թոյնն ի կենդանութեան վնասէ զմարդն, այլ յորժամ մեռանի՝ այրեն և իւր կրակաց մոխիրն՝ ամենայն թունից դեղ է» (Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 138):

Խոսում է որոշ հիվանդությունների ժառանգականության մասին. «Ուստի յայտ է, զի որակ ծնողացն խառնի ի բեղմնաւորիլն. ի դաշտանւոյն գօղի. ի հիւանդութենէ, ի շիկութենէ. որպէս ադամ տրտմութեամբ ծնաւ զորդին կայէն. **ցաւած ծնողացն ցաւածին որդի**» (Գիրք հարցմանց, էջ 439), «Ի ժամ յղացմանն՝ եթէ ի ծնողացն՝ եթէ ի ժամանակէն՝ և եթէ յախտից՝ որ տարր և յաւելու ի խառնուածն, նոյն որակ գունով ծնանի զաւակն» (նունը, էջ 245), թեպէտ արձանագրում է նաև, որ արատ ունեցող ծնողը կարող է առողջ երեխա ունենալ. «Անկատար հայրն կարէ կատարեալ որդիս ծնանել, որպէս կոյր հայրն՝ աչքաւոր որդի ծնանի» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 67):

Հավանաբար, միջնադարյան Հայաստանում գործել են անվճար հիվանդանոցներ. «...բժիշկք ի հիւանդատունն առնեն զդեղս հիւանդաց՝ ոչ

առնուն զվարձս ի հիւանդաց, այլ միայն ի թագաւորէն», - վկայում է Տաթևացի Քարոզգրքի Չմեռան հատորում (Գիրք քարոզութեան, Չմեռան, էջ 299):

2. Հոգեվիճակ, խառնվածք

Աստվածաշնչյան յոթ մեղքերը ցանկացած միջնադարյան հեղինակի համար քննարկման նյութ են դարձել, հավանաբար, թեկուզ հենց այն պատճառով, որ դրանք շրջանցելը գրեթե անհնար է եղել. Տաթևացի հաճախ է դրանք քննում՝ մարդուն ավելի կատարյալ և առողջ տեսնելու համար: Դրանցից երկուսը՝ **հպարտությունը** և **նախանձը** նա համարում է հոգեկան կերտվածքի խաթարումներ. «Եւ ոմանք զերկուսն միայն ասեն մարմնական. որ է՝ **որկորստութիւն** և **բղջախոհութիւն**. և այլքն ամենայն հոգեկան: **Այլ ես ասեմ** թէ յեօթանց անտի երկուքն պարզ հոգեկան են. այսինքն **հպարտութիւն** և **նախանձ**: Եւ է՝ հպարտութիւնն իմացմանն՝ և նախանձն կամացն» (Գիրք հարցմանց, էջ 559). Երկուսը՝ մարմնական են, իսկ մնացյալ երեքը՝ և՛ հոգեկան, և՛ մարմնական. «Իսկ երկուքն պարզ մարմնական. այսինքն **որկորստութիւնն** և **բղջախոհութիւնն**: Եւ երեքն խառն ի հոգւոյն և ի մարմնոյն. որ է **բարկութիւն**, **ծուլութիւն**, և **ազահութիւն**: **Այլ սոցա երեցունց հաւասար է հոգւոյն և մարմնոյն բարկութիւն. և**

առաւել մարմնոյն ծուլութիւն. և առաւել հոգւոյն ազահութիւն: Այս ըստ նոցա որ է ասեն զմահու չափ մեղքն» (նույն տեղը): Սրանցից ծանրագույնը, ըստ Տաթևացու, հպարտութիւնն է (մեծամտութիւնը), որովհետև ըստ նրա, եթէ այլ ախտերը երևակվում են իրենց հատկանիշով, հպարտութիւնն ամենևին ծածկված է մնում. **«Ութերորդ՝ զի ամենայն տեսակք ախտիցն ի՛ր մի երևեցուցանեն մեզ. որպէս գողութիւն զինչս, և պոռնկութիւն զհեշտութիւն. իսկ հպարտութեանն ո՛չ գոյ ամենևին ակնկալութիւն»** (Գիրք հարցմանց, էջ 562):

Այն, որ սրանք հիվանդութիւններ են և կարող են հաղթահարվել, հեղինակի համար կասկածից վեր է. տրտմութեամբ մեղանչողը կարող է ձգտել ապաքինման այնպես, ինչպէս հիվանդը՝ հիվանդութիւնից. **«Զի տրտմութեամբ մեղանչումն հիւանդութիւն է և գայթակղութիւն. և հիւանդն յառողջութիւն փութայ. և գայթակղեալն՝ ի ճանապարհ»** (Գիրք հարցմանց, էջ 33): Եվ միայն հիմար մարդն է, որ չի պայքարի և կթողնի ամեն ինչ ինքնահոսի. **«Որպէս յիմար հիւանդն ասիցէ, կամիմ ուտել և ընպել զհաճոյսն իմ. եթէ առողջանալո՛յ եմ՝ առողջացայց. և եթէ մեռանելո՛յ՝ մեռայց»** (Գիրք հարցմանց, էջ 18-19): Ընչաքաղցը ըստ Տաթևացու նման է ջրգողյալ հիվանդի (**«Զի նման է ջրգողեալ հիւանդի. որ որքան անելի խմէ, առաւել**

ծարաւի» (Գիրք հարցմանց, էջ 570), որի ելքը նույնպէս բուժումն է:

Յոգեկան հիվանդութիւններից այսահարությունն, օրինակ, կարող է պսակի արգելքի պատճառ դառնալ. «...զի բազում արգելմունք գոն պսակին. որպէս ազգակցութիւնն հոգևոր կամ մարմնաւոր. կամ տկարութիւն բնութեանն. կամ պոռնկութիւնն. կամ այսահարութիւնն. կամ ծառայութիւնն. կամ բռնութեամբն. կամ այլ ինչ այսպիսի պատճառ. որով բաժանին այրն և կինն» (Գիրք հարցմանց, էջ 610):

Խոստում է նաև ծուլության վտանգի մասին, որ բերում է տրտմության և անգործության. «ծուլութիւնն յերկու իրաց երկի. մին որ յետս դառնայ ի հոգևոր բարւոյն և ծանրանայ ի գործելն. այսինքն պահել աղօթել և այլն. և ըստ այսմ կոչի տրտմութիւն» (Գիրք հարցմանց, էջ 559):

«Վասն պատկերացուցութեան հարցումն» գլխում անդրադառնում է մարդու տիպերին, ըստ որի մարդիկ լինում են զուարթ, բարկացող, արի, երկչոտ, աներկչոտ, խորամանկ, անոթխած, աղուեսաբարոյ, գիճասէր, պարկեշտ և այլն:

Յեղինակի կարծիքով, մարդը հասունանում է ոչ միայն ֆիզիոլոգիապէս, այլև հոգեկերտվածքի առումով. կատարելության նա հասնում է հիսուն տարեկանում. «Զի **ժ** ամն յոբելեան է և ազատութեան. որ ազատի մարդ

յախտից և յախտաւոր սիրոյ աշխարհի և առաստուած դառնայ» (Գիրք հարցմանց, էջ 378):

Նշենք նաև, որ Տաթևացուն հատուկ է միտքը հաճախ ընդհանրացնել թևավոր խոսքի տեսքով. ընչաքաղցի վերաբերյալ քննարկումներն, օրինակ, նա ավարտում է հետևյալ կերպ. «այնպիսին քաղցեալ է ի վերայ սեղանոյն և ծարաւի ի մէջ ջրոյն» (Գիրք քարոզութեան, Ամառան, էջ 262): Թևավոր խոսքի արժեք է ձեռք բերում նաև նրա պատգամը ճիշտ ուտելու վերաբերյալ. «...զկերակուր ձեր կերիցէք ի մմանութիւն դեղի» (նույն տեղը):

3. Մարմնակազմութիւն, կազմախոսութիւն

Խիստ ծավալուն են մարմնակազմութեանը և կազմախոսութեանը վերաբերող հատվածները: Տաթևացին քննարկման նյութ է դարձնում թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին օրգանները: Մարդու գլխավոր օրգաններ է համարում սիրտը, ուղեղը, լյարդը, թոքը, փայծաղը, երիկամները, լեղապարկը, քանի որ մնացյալ անդամների վնասվելու դեպքում մարդը կարող է ապրել, իսկ սրանց վնասվելը հանգեցնում է մահվան. «**Եւ գլխաւոր անդամք են սոքա. զի թէ յայլ անդամքն՝ այսինքն աչքն՝ ականջն՝ ձեռքն՝ և ոտքն՝ կամ այլն վնասի, մարդն ապրի: Ապա թէ յեօթանց ասացելոցս մինն վնասի, իսկոյն մեռանի մարդն»**

(Գիրք հարցմանց, էջ 241): («**Իսկ է գլխաւոր անդամքն են այսոքիկ ըստ է մոլորակացն ունելով զբնութիւնս նոցա: Առաջինն սիրտն է՝ թագաւոր անծինն. Տա՛ք է և չոր. և իւր տանուտէր արեգակն է: Երկրորդն ուղեղ գլխոյն է. հով է և գէճ ընդ դէմ սրտին ջերմութեանն և չորութեանն. զի բարեխառնեսցէ՛ զնոսա. և իւր տանուտէր լուսինն է: Երրորդն լեա՛րդն է, աղբիւր արեանն. Տա՛ք է և գէճ՝ ունելով զբնութիւն մուշթարոյն, որ տանուտէր է նմա: Չորրորդն թո՛քն է. Դո՛վ և գէճ. և է՛ տուն պլղամի. և ունի տանուտէր գլուսինն: Դինգերորդն փայծեղն է. որ է՛ ախոռ այրեցած արեանն. Տո՛ւրտ է և չոր. և ունի տանուտէր զգոհալն որ է երևակն ցուրտ և չոր գոլով: Վեցերորդն երիկամունքն որ է տուն սերման. ջերմ և գէջ. և տանուտէր ունի զգօհրայն. որ է լուսաբերն: Եօթներորդն է՛ լեղին. որ է խարտեաշ մաղծն. Տա՛ք է և չոր. և տանուտէր ունի զմառեխն որ է հրատն: Եւ որպէս է են գլխաւոր անդամք՝ և է մոլորակք յերկինս» (Գիրք հարցմանց, էջ 241):**

«Դրունք» է անվանում աչք, ականջ, քթանցք, բերան, պորտ, ստինք և ինչպէս ինքն է ասում՝ «ջրիեղն. և արտաքնոց» օրգանները: («Դարծեալ քժան դրունք է ի մարդն որ են այսոքիկ. երկու աչք. ք ականջք. ք պինչք. բերանն. և պորտն. ք ստինք և ...ջրիեղն. և արտաքնոց» (Գիրք հարցմանց, էջ 241):

Ստամոքսը չորս՝ քարշողական, ունակական, հալողական և վտարական գործառույթներով

կարգավորում է մարսողությունը: («Քարշո-
ղականն է՝ յորժամ կժկի և քաղցի, ներքուստ և
արտաքուստ խնդրէ կերակուր: - 242. Ունականն է՝
յորժամ ժողովէ զկերակուրն՝ ձկտի և լայնանայ և
փակէ՛ զամենայն դրունսն որ ի ներքոյ և ի վերոյ և ի
կողմանէ, զի մի՛ թափեսցի կերակուրն: - 242.
Հալողականն է՝ յորժամ ի ջերմութենէն եփի
կերակուրն և հալի որպէս ապուր ի պտկի. և հալի
ամենայն կերակուրն մինչև ի **գ** ժամն. և է՛ որ
պակաս և աւելի. վասն առողջ և տկար մարմնոյն: -
242. Վտարականն է՝ յորժամ եփի և հալի
կերակուրն, բանայ՝ զդրունսն և բաժանէ գնոսա: -
242. Նմանապէս և զմիջին դուռն բանայ, և զպարզ
կերակուրն ի լեարդն յուղարկէ. և նա ներկէ յարիւն
և բաժանէ: - 242»):

Լյարդը 438 անոթներով կարգավորում է արյան շրջանառությունը. «Իսկ լեարդն է սկիզբն արեան երակացն. որ ելանէ ի լերդէն է երակ լի արեամբ: - 244. Եւ բաժանին ամենայն երակք ի լերդէն մլը երակք» (Գիրք հարցմանց, էջ 244): Լյարդի վերին երակը կոչում է «քալասիկէ*». «Եւ կոչի վերին երակն քալասիկէ» (Գիրք հարցմանց, էջ 244):

Մանրամասն նկարագրում է մարդու ոսկորները, ջլերը, երակները, ավիշը, արյունը:

(«Քանի՞ են զօղուածք և ոսկերք մարդոյն: - 243. Ո՞րպէս է **յկե** զօղուածք: - 243. Ոմանք ասեն, **ժէ** զլխաւոր ջլօքն որ կապին սոքա՝ լինին **յկե**

գօղուածք: - 243-244. Կամ գօղուածք ներքին գլխաւոր անդամոցն և արտաքին մարմնոյն, որ մորթ և միս և արիւն և այլքն առ միմեանս յօրին լինին նոյնքան: - 244. Եւ դարձեալ թիւ ոսկերացն միտը. և բժան անդամքն, և ե զգայարանքն յօրեալ առ միմեանս, լինին յկե գօղուածք: - 244».

«Եւ ջուրն դ հիւթք. այսինքն արիւնն. պալղամն. սեաւ և խարտեաշ մաղձն: - 232. Երակ արեանն գետոց և աղբերաց: - 232. Վասն որոյ գլուխն է՝ ի վերոյ. և խռչափողն որ ունի գտուր և զառն՝ օդոյդ է նման. և ի ներքոյ այլ մարմինք և հիւթ արեան և ջրոյ՝ երկրիս է օրինակ: - 232-233. **Ձի ուղեղն ի մէջն սնուցանէ զոսկրն. և ջիւն կապէ՝ առ միմեանս զի մի քակտեսցին ոսկերքն. և արիւնն կերակուր է նոցա:** - 240. Իսկ մազն է այրեցած արիւնն. որ օդովն ի դուրս փչի. որպէս տունկք յերկրէ: - 240. Վասն այն յորժամ մարդն տկարանայ՝ և այրեցած արիւնն աւելնայ, մազն ծորի՝ և երկայնանայ: - 240. Արդ եթէ ի խարտեաշ մաղձէն ի լեարդն է մնացեալ, լերդին համն ի լեղւոյն առնու և բերանն լեղի դառնայ. իսկ եթէ ի սեաւ մաղձէն է մնացեալ ի լեարդն. բերանն թթու դառնայ. իսկ թէ պալղամն մնայ ի լեարդն, բերանն աղի փոխի. իսկ թէ յըստակ արիւնն մնայ ի լեարդն, լերդին համն անոյշ լինի, և բերանոյն համն անուշ տայ և քաղցր: - 242-243»):

Բավականին հետաքրքիր է սաղմի և հղիութեան նկարագրութիւնը. սաղմը շնչավորվում է ըստ Տաթևացու քառասուներորդ օրը. նախ ձևավորվում է սիրտը, իսկ պորտալարից

սնուցումը սկսում է յոթերորդ օրը. «Եւ յետ այնորիկ յեօթներորդէ՛ աւուրն սկսանի արիւնածուծ լինիլ յարգանդէ մօրն ընդ պորտն. որպէս դըդում և ձմերուկ ընդ կոթն» (Գիրք հարցմանց, էջ 261) **«Եւ նախ սիրտն կազմի քան զայլ անդամսն. զի ջերմութիւն սերմանն 'ի մէջն ժողովի և կազմէ՛ զսիրտն»** (նույն տեղը):

Ավելի քան վեց հարյուր տարի առաջ արված հարցադրումների ճիշտ կամ սխալ լինելու խնդիրը մեր նյութից դուրս է իհարկե, առավել ևս որ ինքը՝ Տաթևացին, առողջությունից շատ ավելի վեր է դասել իմաստությունը՝ իբրև Աստծո գերագույն շնորհ. «Դարձեալ՝ որպէս ասեն իմաստունք՝ թէ քան զամենայն պարզք գերագո՛յն է իմաստութիւնն յաստուծոյ առ մարդիկ իջեալ. այսինքն քան զկեանս և զառողջութիւն, և քան զմեծութիւն և զայլսն» (Գիրք հարցմանց, էջ 178): Սակայն, մի բան աներկբա է, որ մենք 14-15-րդ դդ. ի դեմս Տաթևացու ունեցել ենք բժշկության հզոր տեսաբանի: Անժխտելի է, որ Գրիգոր Տաթևացին ունի համակարգված բժշկագիտական հայացքներ, որոնք անվերապահորեն սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին, իսկ դրանք ներկայացնելու մեր փորձն ավարտենք նրա Քարոզգրքի Ամառան հատորի մի թևավոր խոսքով, որի առաջին հատվածը անկասկած վերաբերում է հենց իրեն՝ Գրիգոր Տաթևացուն.

«Ասեմ իմաստունք, թէ ամենայն մարդ որ գիտէ զբժշկութիւն՝ բժիշկ է, այլ ոչ ամենայն մարդ որ գիտէ զարդարութիւն՝ արդար է» (Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Պօլիս, 1741 թ., էջ 76):

Կարծում ենք, որ առաջին անգամ շրջանառութեան մեջ դրվող նյութը լուրջ համալրում կարող է բերել հայ միջնադարյան բժշկագիտական մտքին:

ОБОБЩЕНИЕ

Богатое литературное наследие Григора Татеваци позволило судить о нем как о выдающемся философе, богослове, экономисте, педагоге, толкователе "писательского искусства", грамматике, ораторе и баснописце. Ко всему этому безоговорочно следует добавить и теоретика медицины. В его творческом наследии исследованию научно-медицинских вопросов посвящено около двухсот страниц, а понятий, связанных с этой сферой - около двухсот единиц. Особый интерес представляют анатомия, физиология, факты детального описания человеческих органов, что еще раз свидетельствует о нем как о великолепном знатоке и в медицинской области тоже.

SUMMARY

The rich literary legacy of Grigor Tatevatsi gives u good reason to find him as a great philosopher, theologian, economist, teacher, interpreter of “art writing”, grammarist, speaker and fabulist. To all these we can implicitly add an outstanding theorist of medicine as well. In his creative legacy the medical problems include more than two hundred pages and there are more than two hundred terms related to this field. It' s worthy of note the fact of anatomical, physiological and human organ's detailed description. Above mentioned is to prove, that he was the great expert of this sphere of medicine too.

Հասկացությունների այբբենական ցանկ

ախտ	գիճասեր
ականջ	գիշերոյ կերակուրն
զաղբ շանն	գլխացաւ
այսահարութիւն	գլխաւոր ջիւքն
այրեցած արիւնն	գլուխ
անբուժն	դաշտան
աչք	դեղք բժշկականք
աչքի ցաւ	երակք
ապականեսցել (վարակել, փչացնել)	երակահատ
ապականութիւն	երկարակեացք
ամնել զդեղս հիւանդաց	երիկամունք
ամողջութիւն	երքունոտ (որքին, կեղ)
արգանդ	զգայարանք
արիւն	զօդուածք
արիւնածուծ լինիլ	թոք
արմտիք	լեարդ
արտաքնոց (հետանցք)	լեղի
բարեխառնել	խառնուածք
բարկացող	խարտեաշ մաղձն
բարկութիւն	խռչափող
բեղմնաւորիլ	խուլխ
բերանն	խոց ծածկեալ
բժիշկք	խորամանկ
բղջախոհութիւն	ծաղիկս խտոյ
բուժելի	ծանր հիւանդութիւն
բօլմայ	ծործորակ
	ծուլութիւն

զկաթն խոզին
կարճակեաց
կղկղել
կոյր
կուրանալ
հալողական
հեքիմ
հիւանդատուն
հիւանդանալ
հիւանդութիւն
հիւանդութիւն ստամոքաց
հիւթք
հպարտություն
ծկտունն բնութեանն (խառ-
նուածք)
ճարպ
մազն
մաղձն
մարմին
մանր-մանր ծասկել
միջին դուռն
միս
մլիհամ
մորթ
յղացումն
նախանձ
ներքին գլխաւոր անդամք
ողջութիւն
ողողել
ոսկերք
որկորստութիւն

չար կերակուրն
պալղամ
պահք
պարկեշտ
պինչք
պորտն
պտուղս
ջիւք
զջուր շուշանին
ջրհեղն (միզանցք)
սեաւ մաղձն
սիրտն
սնքնոտն (որքին, կեղ)
ստահակութիւն օրոց
ստամոքս
սպեղանիք և դեղք բժշկա-
կանք
ստինք
սրտին ջերմութիւն և չորու-
թիւն
վատ կերակուրն
վերին երակ
վտարական
տերևս
ցաւած ծնող
ցաւածին որդի (ժառանգա-
կան հիվանդության դեպ-
քում)
ունական
ուղել

փահրիզ առնել
փտեալ ատամն
փայծեղն
զփողսն բռնել
փոր
քալասիկէ
քարշողական
օգտել ցաւին
օղն ժահահոտ և խառնակ
զօշնարին ջուրն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	3
Ընդհանուր տեսական հարցեր.....	8
Հիվանդություններ, բժշկություն, բուժում.....	12
Հոգեվիճակ, խառնվածք.....	19
Սարմնակազմություն, կազմախոսություն.....	22
Հասկացությունների այբբենական ցանկ.....	29

Նշումների համար

Սուսաննա Գրիգորյան

**ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ
ԲԺՇԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ**

Ձևավորումը Է. Մելքունյանի

Պատվեր՝ 862: Տպաքանակ՝ 200
Չափսը՝ 60x84/32

Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության
տպարանում